

УДК 398.3:551.5(=161.3)(476.4)

Жывая і мёртвая вада ў беларускіх замовах і чарадзейных казках

Я. А. НЕНАДАВЕЦ

У артыкуле аналізуецца матыў “жывой” і “мёртвай” вады ў беларускім фальклоры, згадваюцца шматлікія вуснапаэтычныя варыянты. Падкрэсліваецца, што гэтая тэрміналогія сустракаецца толькі ў беларускіх замовах і чарадзейных казках.

Ключавыя словы: архетып, вада, замова, магічныя словы, чарадзейная казка.

The article analyzes the motif of “living” and “dead” water in the Belarusian folklore, it states poets’ numerous examples. It is emphasized that terminology can be found only in Belarusian spells and fairy tales.

Keywords: archetype, water, spell, magic words, fairy tale.

Так павялося, што з даўніх часоў людзі былі перакананы ў адным: вада можа быць жывой, гаючай. Не выключана, што аналогія магла ўзнікнуць тады, калі ў іхнім усведамленні адбываўся падзел усёй прыроды, яе стыхій і з’яў на добрых і злых. Гэта было своеасаблівай заканамернасцю, бо тады нельга было ім зразумець, чаму ў адных выпадках вада дапамагала («ажыўляла», «жывіла»), а ў другіх наадварот – нейтралізавала, калі ўвогуле не забівала, «мярцвіла» і таму ўспрымалася за мёртвую. Адбываўся падзел і самой воднай прасторы на «жывую» і «мёртвую». Усё склалася па аналогіі, і калі вада бегла, цякла (рухалася, а значыцца, перамяшчалася), то яна надавала жыццёвыя сілы, аднаўляла здароўе хвораму ці канаючаму – жыццё. Стаячая ж вада, здавён ведалі першапродкі, не толькі не дапамагала («не ўлівала сілы»), але і ўвогуле небяспечная была для ўжывання («можа загубіць чалавека», «звесці са свету»), таму яна і «мёртвая». Калі ў свядомасці людзей гэта ўмацавалася, то тэрмін «жывая вада» сталі выкарыстоўваць у вуснапаэтычных творах, дзе ён ужываўся ў значэнні ‘некага ажывіць’, а тэрмінам «мёртвая вада» – там, дзе трэба было атруціць, звесці са свету, прымусіць пакутаваць, хварэць і г. д.

Часта архетып вады ў такіх варыянтах ужываўся ў замовах. Да яе звяртаюцца амаль што ва ўсіх групах замоў. Толькі ў глабальным плане водная прастора выглядае наступным чынам: «*На сінім-сінім моры, на жоўтым пясочку...*», «*На моры вялікімі, на бяздонным акіяні...*», «*Цераз сіняе мора-акіян ляжала кладка дубовая, з дашчок цясовых...*», «*... і кідаецца шэра вутка ў мора-акіян пад камень Латар*». Зразумела адно, што перад намі паўстае не канкрэтна-ўказаная водная прастора, да якой можна наблізіцца, а глабальна-міфічнае ўяўленне, да якога чалавек так і не здолее падысці бліжэй, бо калі толькі ён зробіць крок да яе, то яна адразу ж, на столькі і аддаліцца, бо гэта будзе ўяўная, а не рэальная водная прастора. Яна, хутчэй за ўсё, уведзена ў замовы для таго, каб у большасці выпадкаў падкрэсліць «святасць», «магічнасць» і ўсемагутнасць згаданага жанру. Часта менавіта на такім міфічным «моры-акіяне» знаходзіцца першапасаджаны (біблейскі) дуб, голле якога можа накрыць палову зямлі, і тады там паўстае цемра (вось яно тлумачэнне надыходу ночы і замена яе днём). Менавіта там жылі шматлікія хтанічныя, дэманалагічныя персанажы, якія ў абавязковым парадку прысутнічаюць пры выкананні замоў. Гэта там («*На моры, на акіяні, на святой рацэ Іардані...*») паселены і хрысціянскія святыя, якія сталі галоўнымі дзеючымі асобамі замоў, што адносяцца ўжо не да язычніцкага перыяду, а да часу ўвядзення хрысціянства. Паводле міфалогіі, адтуль вылятае птушка («чорная», «злая», «лютая», «смяротная»), якая асацыіруецца з бязлітаснай хваробай. Але характэрная асаблівасць – такая хвароба, паводле замоў, вяртаецца не туды, адкуль з’явілася на белы («Божы») свет, а ў нейкае адваротнае месца. Такім з’яўляюцца «ніцыя лозы», «гнілыя балоты», «пустыя пяскі», «глухія лясы» – гэта, значыцца, прастора (зямля), дзе ніхто ніколі не жыве і не жыве, і таму такая

хвароба ўвогуле болей там нікому не стане пагражаць: *«Таму ссылаю вас, бясы, нячыстая сіла, на зялёныя мхі, на глыбокія і страшныя балоты, на смярдзючыя калоды, на захворваючыя воды, ідзе ўсё хрысціянскае стрэблен-вынішчана».*

Старадаўні чалавек хацеў падкрэсліць, што ягоная справа датычыцца нейкіх вузка гаспадарчых аспектаў, і імкнуўся адпаведна ўжываць замовы, дзе гаворка вялася не пра «акіян-мора», а пра лакальна-акрэсленую тэрыторыю і ўжывалася тая водная прастора, якая ўсім была вядома з даўніх часоў, не з'яўлялася міфічна аддаленай, а наадварот, яе выразна ўяўлялі, бо яна і працякала недзе паблізу, тым самым акрэслівала месца дзеяння, якое толькі мела адбыцца ці ўжо на самой справе адбылося, і вымаўленне замовы – гэта вынік (станоўчы ці адмоўны) таго самага дзеяння. *«Дабрыдзень, святая крыніца Іарданная. У той крыніцы ёсць тры чараўніцы: адна мядова, другая вінова, трэцяя малочна. Ні прыйшла вады ўзяць, а прыйшла армянскі сыр узяць»* [1, с. 86]. Тут, здавалася б, нічога незвычайнага няма, акрамя таго, што крыніца носіць біблейскую назву – «Іарданная», і гэта падкрэслівае непарыўную сувязь замовы з хрысціянскай рэлігіяй, як і «трыадзінасць» самой крыніцы: «мядова», «вінова», «малочна». Але ж па аналогіі з цячэннем самой крыніцы цякуць і тыя тры міфічныя крыніцы, бо яны, паводле перакананняў нашых продкаў, з'яўляюцца таксама ўсведамленнем той жа воднай прасторы. Проста для іх «задобрывання» яны становяцца «мядовай», «віновай», «малочнай», і гэта дае ўпэўненасць таму, хто вымаўляе замову, што такім шляхам ён схіліць духаў вады ці саму ваду да сябе і яна дапаможа. Даволі часта «крынічанька» або вада з яе выступаюць у замове на пярэдні план і тады да іх звяртаюцца раней, чым да Бога, боскіх святых, апосталаў і г. д. *«Святая крынічанька, сцюдзёная вадзічанька, святая прачыстая папахвідніца ішла з сіняга мора аблакамі, з цёмнага леса ляскамі праз сырое карэнне, праз цвёрдае каменне, на трыдзець ключы замыкала, Госпада Бога прызывала: «Прыхадзі Гасподзень, на помач». Што будзець вам, то будзець і мне. Аташлём балезні, дзе пташкі не лятаюць, дзе звяры не збягаюць, дзе сонца не свеціць, дзе луна не ходзіць, толькі адзін міласцівы Гасподзь Бог усё гэта разбіраець, ды нам на дапамогу выступаець»* [1, с. 359]. Акрамя таго, што тут наперад самога Бога выступае «крынічанька, сцюдзёная вадзічанька», мы можам смела сцвярджаць, што зачын твора – гэта яго язычніцкая аснова, калі наіўны чалавек звяртаўся ў першую чаргу да стыхіі, да таго, што яму было незразумелым. Але, як бачым, гэтая язычніцкая аснова арганічна спалучылася з біблейскімі святымі і самім Госпадам Богам. Нядзіўна, што такое своеасаблівае зліццё ў замовах розных рэлігійных плыняў забаранялася хрысціянскай царквой, Тым не меней, яна не здолела цалкам перамагчы язычніцтва ў пакланенні вадзе, яе шанаванні і абагаўленні, а толькі напластоўвалася на яго, і ў такім выглядзе яно дайшло да сённяшняга часу.

Адзначым наступную акалічнасць: у замовах, накіраваных супраць урокаў («Ад урокаў», «Ад нагавору», «Ад прымаўкі», «Ад стацыя» і інш.), найбольш звяртаецца ўвага на цудадзейную здольнасць самой вады. Потым ужо магчымасці гэтыя нібы замацоўваюцца словамі ці дзеяннямі святых («Госпада», «Бога», «Госпада Бога», «Багародзіцы»).

«Вадзіца-царыца, бегла ты з мора сы вастока, будзе табе слава да века, змывала ты сырое карэнне, белае каменне, так ізмый етай карове (трэба сказаць етай каровы масць) крокі, прыгаворы прыдуманья, прыгаданья, прысмешныя, натужныя, наносныя, вадзяныя, ветраныя... Цякла рэчка цераз мора, прабівала каменныя берагі, прапускала ключы вадзяныя. Так прапусці етай каровы ключы малачаныя, пабочныя, падбрушныя, бакавыя, задавыя. Як у крыніцах і ў азёрах і ў калодзезях вадзіца прыбывала, так прыбудзь у етай каровы малачко з жылачак, з вымечка ў цыцачкі, з цыцачак у даёначку рабе Божай (імя сваё). Яна цябе кормя, яна цябе поя, яна табе добра жалае. Прылюбі, Госпадзі, мой дух. Амінь» [1, с. 294-295].

Як відаць нават з гэтага прыкладу, сама хвароба, урок, «зглаз» падаюцца як нешта жывое, існуючае ў жывым свеце (дакладней, у міфічным, бо хоць і малюецца яно ў вуснапаэтычных творах з нейкімі рэальнымі рысамі, па падабенству, усё роўна ствараецца нешта фантастычнае). Гэтая непажаданая істота, зразумела ж, насуперак волі чалавека, прыходзіць да яго самога, чапляецца да ягонай жывёлы, наводзіць страх ці паморак на гаспадарку. Яе трэба

выгнаць любой цаной і пажадана, каб найхутчэй і назаўсёды, і не важна ўжо, якім метадам будзе карыстацца варажбіт, шэпчучы замовы па просьбе канкрэтнага гаспадара: пагражаць фізічнай расправай, дамаўляцца да нейкіх задавальняючых умоў або вымывання (змывання, злізвання, знішчэння) вадою, якая таксама не ведае сабе ніякіх перашкод на сваім шляху. Здзіўляе дасканалае веданне не толькі мясцовай геаграфіі, але і будовы арганізма (не надта важна – чалавека ці жывёлы). Не выключана, што нежаданне гэтае нішто іншае, як своеасаблівы практычны набытак раннеязычніцкіх «хірургаў» («костаправаў», «кروастрымальнікаў», «кровопапушчалынікаў»). Мы звярталі ўвагу на тое, як традыцыйна разгортваецца дзеянне ў замовах, – зварот да язычніцкай стыхіі, а потым «ачышчальная вада» саступае месца хрысціянскім святым ці нават самому «Госпаду Богу», або, наадварот, святых пачынаюць дзеянне («завязваюць»), а потым ужо ідзе імітацыя «расправы» над хваробаю («урокамі»). Усё павінна было адбывацца нібы само па сабе («чаргою»), але яна фіксавалася, пацвярджалася пэўнымі замацоўваючымі «этапамі», даходлівымі любому чалавеку сродкамі, якія павінны былі знаходзіцца пад рукою.

Звернем увагу на беларускія чарадзейныя казкі, у першую чаргу на тыя вуснапаэтычныя творы, дзе гаворка вядзецца пра ўсемагчымых асілкаў, якія ўступаюць у паядынкi з цмокамі, змеямі, гадамі і адпаведна ранняцца самі ці ранняць, а то і забіваюць іхніх папалечнікаў (сяброў, братоў), і яны вымушаны ратаваць ад смерці ці нават вяртаць да жыцця пры дапамозе «жывой» вады. Назва яе можа быць рознай, у большасці выпадкаў яна – «гаворачая», бо нясе ў сабе само паняцце жыцця («жывучая», «ажыўляючая», «здараўчая», «здараўляючая» і г. д.). Абавязкова агаворымся, што ў такіх выпадках вада нясе людзям не здароўе, вынослівасць, моц, якія патрэбны ім у звычайным (будзённым) жыцці для выканання прастай, але надзвычай цяжкай працы, а сілу, магутнасць, фантастычнасць. Зрэдку на гэта ў казках так прама і ўказвалася: *«Так яны (людзі старыя – Я. Н.):*

– Вазьмі вядры і прынясі поўна.

Ён прынёс і кажа:

– Піце.

– Папрабуў сам напіцца.

Ён як узяў, так адразу цэла вядро выпіў. [2, с. 98].

Тут галоўны герой казкі для ўзмацнення сілы, набыцця незвычайнай магутнасці, п'е ваду (многа вады), бо іменна многа сілы павінна прыбавіцца («льецца вада» – «уліваецца сіла»). Але ж ёсць сведчанні, дзе персанаж п'е не ваду, а саму сілу: *«Выпіў ён (Іван-царэвіч. – Я.Н.) сілы – і яшчэ тры лавы збіў»* [2, с. 131], або такі казачны асілак знясілена прыпадае да бочкі з сілай: *«Прышоў ён к склепу, адмкнуў, увайшоў у гэты склеп, ажно там стаяць бочкі па правай руцэ і па левай. Іванька-царэвіч узяў у той бочцы, што стаяла па правай руцэ, крант адпусціў і выпіў сілы. І здзелаўся крэпкім»* [2, с. 126].

Нярэдка перад тым, як адправіцца ў далёкую дарогу, галоўны герой даведваецца ад нейкага выпадковага памочніка, сябрука, таварыша, што *«ёсць моцная і слабая вада»*, можа здорава дапамагчы ў цяжкіх выпадках. Трэба толькі своечасова запасціся такой вадкасцю, каб (супернік, праціўнік) не заўважыў ці не ўбачыў, бо ён можа проста сам здабыць яе з цудоўнай крыніцы (калодзежа, мора-возера скрасці тую, якая ўжо назапашана станоўчым героем і знаходзіцца ў нейкім сасудзе: *«І давай жа біцца, кралевіч як сціснуў змея, аж косці затраскацелі, ледзьве змей вымавіў: «Падай вады!» Так жонка дала яму слабое вады, а брату моцнае вады, так кралевіч яшчэ дужэйшы зрабіўся, а змей чыста аслабеў... І давай зноў лупіцца, і кралевіч так прыціснуў змея, што ён мог вымавіць: «Падай вады!» Яна дала змею слабае, а брату моцнае вады. Тады кралевіч яго дарэшты забіў...»* [2, с. 31]. Пасля таго, як станоўчы персанаж забіваў або перамагаў свайго ворага, ён бязлітасна сек цэла забітага суперніка на дробныя часткі: галовы адсякаў ад тулава, языкі вырываў, бо чамусьці спрадвеку лічылася, што цмок ці цуда-юда кусае языком, і кідаў усе гэта ў ваду ці за ваду, якая павінна была ўяўляць сабою нейкую мяжу роду-племені, куды ніхто не меў права, без дазволу на тое, уварвацца. У паасобных выпадках галоўны герой не толькі здрабняе, але да ўсяго яшчэ і спальвае цэла змея, тым усё гэта (што засталася) кідае ў ваду і менавіта вада зносіць нечыстоту,

ачышчае пэўную тэрыторыю (зямлю): «*Сабралі яны (браты. – Я. Н.) усе галовы спалілі на асінавых дравах, а попел на быстру рэчку пусцілі*» [2, с. 54]. Мала таго, што галовы спалілі, але ж спалілі іх не на звычайным вогнішчы, а на асінавых дрэвах. Асіна ж, як агульнавядома, увасабляе сабою прывід нячыстага (нячыстых духаў, нячысцікаў), пры яе дапамозе ад гэтага ўсяго і пазбаўляюцца, бо ўжываць дрэва якой-небудзь іншай, «чыстай» пароды катэгарычна забаранялася.

Сапернікі казачнага героя ідуць на розныя хітрыкі, стараюцца перамагчы яго любым чынам, калі не ў адкрытым, роўным баі, то падманам, хітрасцю давесці персанажа да такой ступені, калі ён не будзе здольным супрацівіцца: «*Кінуў ёй (бабе – Я. Н.) бухон хлеба ў мяліцу, а сам давай скарэй уцякаць. З'ела змяя хлеб-соль, яе і разабрала. А яны не п'юць такой вады, якую п'юць людзі; дык яна і пабегла ў сваю старану. Там было такое возера, адкуль усе яны бралі ваду. Вось яна піла-піла адтуль ваду, піла-піла, выпіла палавіну возера. Тады ўзноў пагналася за Сучкіным сынам. Гналася, гналася – вот даганяе!*» [2, с. 54]. Тут нават існуе нейкае міфічнае (без назвы і ўказання канкрэтнага месца) «нячыстае возера», адкуль усе гэтыя пачвары, ворагі станоўчых персанажаў бяруць ваду для сваіх патрэб. Нельга забываць і пра тое, што некаторыя з такіх крыніц (вадаёмаў) могуць служыць пасткай для сумленных людзей, трапіўшы ў якую яны ці гінуць, ці назаўсёды развітваюцца з воляй і становяцца палоннымі: «*Тады як цапнуў паліцай - булавой па гэтаму абрубцу, ён яго зламіў. Тады коўшчычак палажыў і другі раз як цапнуў, – нічога здзеся не стала: ні крыніцы, ні абрубца, ні коўшычка, толькі рэзаная кроў пацякла ручком. А ім не стала ні жару, ні палу, і піць не захацелась. Тады апяць пабяжалі яны*» [2, с. 106].

Ва ўсіх астатніх, зафіксаваных намі выпадках вада з'яўляецца «жывой», «зрастущай», «жывушчай» і г. д. Цудадзейныя ўласцівасці такой вады не даюць загінуць галоўнаму герою і яго таварышам, болей таго, ведаючы пра тое, што ім моцна дапамагае вада, дзейнічаюць без аглядкі і больш упэўнена, бо іхні вораг такой падтрымкай, у самую цяжкую і катастрофічную хвіліну, не валодае. «*І зрубіў яму Таратурак усе яго дванаццаць галоў, і прабіў доўгамерным кап'ём яго рацівае сэрца, і праліў гарачую кроў. Січас гэта дзела вазнала Самііхліда Міхайлаўна, што ён, прыехаўшы да Слана Іванавіча таішыць гэты дзве бутлы вады, і яму падаець і сама з ім на добрага каня садзіцца, і ўязджаюць з гэтых мястоў. Прывёз Таратурак Слану Іванавічу жывой і мёртвай вады і жану ягоную, і прылажылі яны яго галаву к тулаву, і палілі жывой вадой і лілі із бутлы ў вуста, і ў чэцверць гадзіны Бог збавіў, і ён жывой стаў*» [2, с. 112].

У адной з чарадзеіных казак станоўчы герой вымушаны карыстацца для ажыўлення не жывой вадой, а жывою кроўю: «*Воўк узяў самае старшае кручана, сханіў і сказаў крукам: – Прынясі мне жывушчай крыві, так аддам вам кручана.*

Яны прыняслі яму жывушчай крыві. Ён узяў тую кроў, памазаў таго каня і конь устаў. Потым падышоў да таго чалавека, што забіты, памазаў яго кроўю, і стаў жывы.» [2, с. 485].

Такім чынам, гаворачы аб выкарыстанні ў вуснапаэтычных творах «жывой» і «мёртвай», а таксама «замоўленай» вады, адзначым, што ўжывалася такая тэрміналогія толькі ў двух жанрах – замовах і чарадзеіных казках, у іншых яна не сустракаецца.

Літаратура

1 Замовы. – Мінск, 1992.

2 Чарадзеіныя казкі. У 2 ч. Ч. 1-2. – Мінск. – 1973-1978.